

Mgr. Veronika Nováková : „Filozofické reflexe Maxe Plancka v období přerodu klasické a moderní fyziky“

disertační práce – Západočeská univerzita v Plzni, filozofická fakulta, 2015

posudek oponenta

zpracoval: doc. PhDr. Zdeněk PINC

prosinec 2015

Disertační práce magistry Veroniky Novákové má následující strukturu: úvodní kapitola (8 str.) odhaluje záměr práce a základní metodiku výkladu, druhá kapitola (48s.) stručně představuje Planckův duchovní vývoj a zasazuje jej do kontextu bouřlivého vývoje století mezi polovinou devatenáctého a polovinou dvacátého století, jak jej bezmála devadesátiletý Planck prožil. Druhá kapitola také představuje hlavní motivy Planckových filosofických reflexí: platnost kauzality a problém determinismu či indeterminismu, námitky vůči pozitivismu, fyzikální světoobraz jako přechod k metafyzice, problém existence svobodné vůle a v poslední části se věnuje i náboženskému přesvědčení Maxe Plancka. Kapitola třetí (60 str.) je věnována překladu 4 pečlivě vybraných Planckových přednášek, které objasňují a dokládají Planckovy názory k výše uvedeným tématům v originální podobě. Čtvrtá závěrečná kapitola (33 str.) je doplněna anotacemi v německém a anglickém jazyce a respekt budícím seznamem literatury převážně v německém jazyce.

Po metodické stránce nese práce zřetelné stopy zásad, které pro práce z oblasti dějin věd prosazoval nedávno zesnulý zakladatel příslušného oboru na Západočeské universitě Jiří Fiala. Podle něj taková práce začíná důkladným porozuměním myšlení zkoumaného autora, které nejlépe získáme překladem jeho autentických prací.

Tuto část svého úkolu splnila Veronika Nováková zdařile, její znalost němčiny – ale i angličtiny – je velmi dobrá a také schopnost porozumět obtížnému odbornému textu oboru, jež nestudovala, budí respekt. S lítostí konstatuji, že nemohu napsat, že tuto část úkolu splnila Nováková výborně, protože k tomu chybí vlastně jen málo. Pro eventuální vydání práce však pokládám za nezbytné provést důkladnou korekturu překladu. Tu měla provést sama autorka, ale její překladatelská zkušenost není na té úrovni, aby takovou práci provedla v náležitém stupni perfektnosti. To je úkol pro zkušeného redaktora s překladatelskou praxí. Neměl jsem k dispozici originální texty, takže moje připomínky se týkají pouze výsledné podoby díla v češtině. Na řadě míst v textu, se kterým jsem pracoval, jsem přičinil otazníky jako výraz svých pochybností, navrhl jsem jiná řešení, opravil rekcí, kde to šlo bez větších zásahů, i slovosled či členění vět. V řadě případů jsem to však ani neudělal, neboť zásahy by činily

text obtížně čitelným. Přesto bych rád zdůraznil, že překladatelská a výkladová práce kolegyně Novákové je pozoruhodně zdařilá a závěrečná korektura již nezabere příliš mnoho času. Autorka ji měla provést sama a před odevzdáním práce. Kdo však zkusil překladatelské řemeslo, potvrdí, že nezkušenému překladateli opraví text lépe někdo jiný, někdo, kdo má k výslednému textu odstup. Pro Novákovou také platí, že mladší generace autorů, ti, kteří již nepíší své texty rukou, ale přímo do počítače, se neradi ve svém textu vracejí a neradi přizpůsobují dříve napsané tomu, co pochopili teprve v průběhu práce. Pro takové texty je pak příznačné, že text obsahuje více chyb v prvních stránkách a to i tehdy, když autor práci přerušil a po nějaké době se k ní vrátí, aniž by důkladně znovu přečetl dříve napsané. Nad Novákově textem bych možná detekoval přestávky, které v psaní dělala.

Jeden příklad za všechny: V závěru druhé kapitoly se autorka zapletla s psaním slova „Bůh“. Nejprve je píše důsledně s malým „b“, po několika stranách přejde k psaní velkého „B“, aby kapitolu uzavřela snahou o střídání obou variant ve snaze vnést do toho psaní jistou logiku, která však není zcela kompatibilní s koncepcí uplatňovanou před tím.

Podle českého pravopisu píšeme v příslušném slově velké „B“ v případě, jde-li o jméno boha. Tedy: „bůh Zeus“, „bůh Alláh“, „Bůh Otec“ či „Bůh Syn“.

V posledních dvou případech jde v obou o dvě jména, něco jako jméno a příjmení. V případě Alláhově dodržujeme muslimské krédo: „není boha kromě Boha (Alláha)“. Křesťanského boha můžeme tedy striktně vzato psát s malým i s velkým písmenem, většinou se držíme konvence užívající „B“, protože v populaci převládá přesvědčení, že do psaní „b“ nebo „B“ se promítá v druhém případě víra či úcta, zatímco v prvním ateismus. Toto přesvědčení, jež autorka, zdá se, sdílí, však nemá s pravopisem nic společného. V němčině je to jednodušší, v případě toho našeho Boha užíváme člen určitý, zatímco pro boha bez určení užíváme člen neurčitý.

V řadě oborů či programů doktorského studia je uplatňování překladů pokládáno za nežádoucí a proto rozumím tomu, proč kolegyně Nováková předoslala svůj výklad výkladu Planckovu. Pro vydání však doporučuji provést korekturu a sled kapitol obrátit tak, aby odpovídal logice, kterou jsem výše načrtl. Překlad čtyř Planckových přednášek vhodně doplní výklad Planckova světového názoru, jak jej autorka podala na začátku a učiní jej neproblematickým.

Autorčin vlastní výklad bude následovat s tím, že pokud jde o Planckův přínos fyzice, bude text, doufám, nadále neproblematický a filosofické reflexe jej vhodným a autentickým způsobem doplní. Druhý posudek na práci píše fyzik s potřebnou profesionální kvalifikací a já mohu pouze doufat, že potvrdí mou amatérskou představu, že s nedostatkem své přírodovědné kvalifikace se autorka vyrovnala náležitě. Autorčino porozumění fyzikální problematice není horší než moje, které sahá pouze na úroveň populárně vědeckého zpracování, kdysi jsem se totiž autorsky podílel na knížce pro mládež věnované problematice moderní fyziky.

Druhou kompetencí, kterou předložená práce u autorky testuje, je kompetence filosofická. Autorka ovšem filosofii nestudovala a to v práci vadí více než absence profesionální kvalifikace v oblasti fyzikální, alespoň podle mého mínění. Chápu, že autorka nemohla náležitě zasadit Planckovy reflexe do vývoje filosofického myšlení příslušné epochy. To by nebyl snadný úkol ani pro náležitě vzdělaného filosofa a omezila se na výklad Planckova vztahu k pozitivismu, v oné době rozhodně převládajícího zejména v oblasti přírodovědně smýšlejících. Tento pokus je v zásadě zdárný a náležitý. Jednu námitku si však nemohu odpustit: Autorka stejně jako Planck nerozlišuje mezi třemi generacemi pozitivismu, mezi původním pozitivismem Comtova ražení, tzv. druhým pozitivismem neboli novopozitivismem v učebnicích charakterizovaným jmény fyzika Ernsta Macha a Richarda Avenaria a třetím pozitivismem, tzv. logickým novopozitivismem, od dvacátých let minulého století koncipovaným, např. Vídeňským kroužkem.

Vůči původnímu pozitivismu Comtovu se Planck nevymezuje, ten patří k jeho školní průpravě. Planckovy námitky se týkají teprve novopozitivismu, zejména přínosu Ernsta Macha a jeho následovníků. Jejich vystoupení hrálo významnou roli v tom, že se v druhé polovině devatenáctého století a prvních desetiletích století dvacátého změnila filosofie v zápas tzv. světonázorů. Empiriokriticismus, jak je také novopozitivismus nazýván, popudil nejen Plancka, ale také mladého V. I. Lenina a celý tábor moderních materialistů. Nikdo si, doufám, nemyslí, že chci oba jmenované filosoficky porovnávat, ale oběma jde o to zachránit objektivní realitu před náporom nominalismu. Ten ostatně Planckovi vadil zejména u důsledků pozitivismu logického, kde je vystupňován proniknutím nominalismu i do matematiky a logiky.

Nechť není následující poznámka chápána jako kritická výtka vůči autorce.

Nedivím se, že se nezabývala konceptem Richarda Avenaria, tím se dlouhodobě zabývá opravdu málokdo. Dovolím si dokonce odhadnout, že v dlouhé řadě knih o Planckovi, které autorka prostudovala ani v knihách, jichž je Planck autorem, možná ani toto jméno nezazní. Pokud ano, ocenil bych, kdyby kolegyně v rámci obhajoby či jinak tuto souvislost uvedla.

Od Jana Patočky totiž vím, že pojem „Lebenswelt“ měl Edmund Husserl právě od R. Avenaria. To mne před více než čtyřiceti lety vedlo k tomu, že jsem si jeho jedinou, zapomenutou, téměř tisíc stran čítající knihu v UK vyhledal.

Neříkám, že jsem ji přečetl, to podle mne udělal jen málokdo, ale seznámil jsem se s ní. Pokud ji Planck četl či alespoň znal, měla pro jeho filosofické reflexe zásadní význam v souvislosti s klíčovým pojmem „Weltbild“, který Nováková správně překládá jako „světoobraz“.

Kdybych disertační práci zadával já, orientoval bych autorku k tomu, aby vyšla za skutečnosti, že Max Planck a Edmund Husserl patří ke stejné generaci, narodili se krátce po polovině devatenáctého století, oba byli velmi dlouhověcí, oba studovali původně matematiku, oba vyšli z polemiky s novopozitivismem, oba byli dlouhodobě universitními profesory na předních německých

universitách. Znali se? O tom, že Husserl znal Planckovo dílo není pochyb, četl Planck Husserla, zejména „Philosophie als strenge Wissenschaft“, „Ideen zur einen reinen Philosophie“ či „Krisis der europäischen Wissenschaften“? O tom nevím nic, dokonce jsem o tom, nikde ani nečetl, ale Nováková by to vědět mohla a vlastně i měla, i když do své disertace o tom nic nenapsala. Pokud ano, pak by autorka dost možná udělala objev. A co se nestalo, lze poměrně snadno napravit.

Při četbě disertace V. Novákové mne souvislost s Husserlem napadla takřka ihned a napadla by patrně každého, kdo je s Husserlovým myšlením obeznámen. Pokud Planck Husserla nečetl, vyvstává naléhavá otázka: Proč? Pravda, Husserlova fenomenologie neměla v prvních desetiletích valný ohlas, ale až do poloviny třicátých let byla součástí akademického provozu i v Německu, zejména první z uvedených titulů byl koncipován jako svého druhu manifest hledající spolupracovníky, zbylé dva tituly jsou problematické díky Husserlově snaze o preciznost a definitivnost vydávaných spisů. Druhý díl Ideen, v této souvislosti zvláště podnětný, byl tak knižně vydán až z pozůstalosti, po Planckově smrti. Obdobné je to i s Krisí, jež byla předválečně vydána již pouze mimo Německo.

Oprávněně lze namítnout, že tyto poznámky do procesu obhajoby předložené práce nepatří, práce nebyla koncipována tak, aby se autorka mohla těmito souvislostmi zabývat. Ale možná k tomuto tématu něco četla a nepřikládala tomu význam, budiž tedy těchto pár řádek podnětem k dalšímu výzkumu, který by mohl přinést podnětné výsledky.

Zejména poslední dva okruhy problémů z druhé kapitoly práce: existence svobodné vůle a náboženství jako začátek i konec, testují průpravu autorky trochu nečekaně ještě v jedné oblasti a zde je výsledek poměrně tristní. Jde o problematiku, v níž je předběžná průprava v teologii či religionistice dosti nezbytná a zde je kolegyně bohužel vedle jak ta jedle.

Už téma determinismu je ve světonázorovém rámci a sporu třeba pochopit theologicky. Jde opravdu o otázku svobodné vůle. V biblické perspektivě je rozhodující skutečností, že Bůh nás stvořil svobodné. Slovo „Bůh“ v předchozí větě jsem napsal s velkým „B“, z čehož vyplývá, že řeč je o křesťanské tradici. V islámu tomu tak není, Alláh sice patrně lidi původně také stvořil svobodné, ale podle koránu je ještě před stvořením světa povolal z budoucnosti, aby je seznámil s koránem, který předchází stvoření a vyžádal si obecný souhlas s tímto božím ustanovením. I stalo se, lidé napříč generacemi se svěřili bez výjimky do Alláhovy vůle, žádnou svobodnou vůli tedy již nemají, a pokud Alláhovu vůli neuznávají vědomě či nevědomě, je to jejich problém a neudělají-li s tím něco dokud je čas, zatracení neujdou. V židovství to je tak, že Izrael svobodně uzavřel s Hospodinem smlouvu, tedy byl svobodný, ale svobody se dobrovolně vzdal a přijal Hospodina za manžela, tedy Izrael jako národ je Hospodinovou nevěrnou manželkou. Jednotlivci se hlásí k Hospodinu jako k otci, jsou jeho synové, muži i ženy.

O svobodné vůli v naznačeném smyslu lze tedy mluvit teprve od vzniku křesťanství, tedy od sv. Pavla, který spásnou zvěst rozšířil i mimo rámec Izraele, tedy i na pronárody. Kritériem je pouze svobodné přijetí spásné zvěsti Kristovy lásky, která vykupuje z otroctví hříchu.

V biblickém kontextu je veškeré stvoření dobré. Bůh vše stvořil v šesti dnech a po každém kroku pohlédl na výsledek a zjistil, že je dobrý. Jak se tedy dostalo do světa zlo? Toto je rámec disciplíny zvané theodicea.

Existují různé hypotézy, ale v křesťanství, zejména v jeho západní varietě převládlo učení sv. Augustina o prvotním hříchu. Bůh stvořil Adama a Evu jako svobodné, ale omezil jejich rajskou svobodu zákazem. „Z tohoto stromu nebudete jíst!“

Bez tohoto omezení by nešlo o svobodnou vůli ale o libovůli, absolutní indeterminismus, chcete-li. Příběh pokračuje logicky tak, že Eva svedena Hadem, svede Adama a hřích je na světě. Jak se v ráji vzal Had, to je jiný příběh a sem jej netahejme. Augustin příběh o Adamovi a Evě konstituuje v učení, že Evin hřích je archetypální a dědičný, Kristova zvěst, vykoupil nás z otroctví hříchu, poskytuje řešení pro každého jedince. Ten je svobodný, ale své svobody se moudře vzdává podle příkladu Kristova a podle učení Církve. Když tak neučiní a v tomto smyslu je také svobodný, svoboda spočívá ve svobodě hřešit. Augustinovo učení o prvotním hříchu nemá bezprostřední oporu v biblickém textu, v bibli má prvotní hřích za následek vyhnání z ráje, smrtelnost, nutnost v potu tváře dobývat svou obživu a krvavě rodit další pokolení, v souhrnu: tímto procesem se člověk stává plně lidským. Toto učení je z důvodů, o nichž se nyní nebudeme šířit, spojeno s učением o predestinaci, předurčení, vulgo kladívko učení vědecky nazývaným striktní determinismus.

Protože boží záměr ve stvoření nemohl být jiný než dobrý, vyplývá, že od počátku muselo být o každém rozhodnuto, zda bude, nebo nebude spasen. Zbavíme-li text známý z knihy Genesis jeho gnostických prvků, vyplyne nám závěr, který bohužel nevyplynul Augustinovi, jenž byl původně manicheista. Požadovaný závěr zní podle mého pevného přesvědčení, ale nikoli podle Augustina: Nakonec musí být spaseni všichni, jinak by Kristovo poselství lásky postrádalo smysl.

Podle sv. Augustina však správná zásada zní: „Mnozí jsou povolání, málokterí vyvolení.“ Většina si zaslouží plameny pekelné, pouze spravedliví a kající budou zachráněni. A protože nejsou žádní spravedliví kromě svatých mučedníků a nikdo nežije bez hříchu, jenom kající může dojít spásy. Spásu si nelze zasloužit vlastním úsilím a konáním dobrých skutků, ale pouze vyznáním svých hříchů a odpuštěním skrze nekonečnou boží lásku zprostředkovanou Kristovou obětí. Jsme sice dědičně zatíženi hříchem, ale zůstává nám svobodná vůle hříchů se odřící, respektive v nich zatvrzele setrvat.

Na učení sv. Augustina stojí celý středověk a jeho fyzika i metafyzika. Učení o nejlepším z možných světů stvořeným pro Bohu podobnou bytost člověka, s tím spojený antropocentrismus a kosmocentrismus, se kterým se střetne moderní

věda, v první řadě astronomie a fyzika, G. Bruno není upálen pro své astronomické přesvědčení, ale protože ohrožuje pravdivost učení o tom, že Země je nejlepším možným světem. Je-li Země jenom planeta, kde je psáno, že ve vesmíru nemohou existovat planety, které by se pro člověka nehodily lépe? Přestanu kázat: z moderní vědy, především z fyziky se zrodí představa, že Bůh připravil pro člověka dvě knihy, jednou z nich je bible a druhou Kniha přírodních zákonů, kterou Hospodin nevěřil písmu, ale zapsal ji jazykem matematiky do přírody, aby ji člověk dospívaje postupně odhaloval. Tak si, řekněme od století sedmnáctého predestinace, teorie předurčení oděje háv determinace přírodními zákony. Proč je tato determinace církvi solí v očích? Znemožňuje zázraky. Bůh stvořitel se pro moderní vědce postupně mění v Božského hodináře, který mohl konat zázraky, dokud nedal vesmíru podobu Stvoření, jakmile tak jednou učinil, jakmile stvořil zákony, jeho konání je těmto zákonům podřízeno. Tak zní nové vědecké evangelium, v němž zázraky jsou nebezpečnou skulinou pro indeterminismus.

Nemyslím si, že podobným způsobem měla Veronika Nováková postupovat při svých interpretacích Planckových reflexí na daná témata. Chtěl bych pouze, aby si tohoto horizontu byla vědoma. Na rozdíl od dnešního člověka, pro kterého jsou takové úvahy krajně exotické, nezvyklé a snad i nepotřebné a nežádoucí, ještě pro Planckovu generaci byl okruh poznatků, který jsem se v předchozích rádcích snažil představit, součástí školních znalostí a pevným rámcem života. Jsem přesvědčen, že Planck byl deterministou nikoli pouze a nikoli především z důvodů fyzikálních či vědeckých, ale především z důvodů náboženských. O jeho náboženství se z předložené práce mnoho nedovíme. Autorka nám dokonce ani přesněji nesdělí, které církve byl příslušníkem, protože mi z předloženého připadá krajně nepravděpodobné, že by byl „bez vyznání“. Já o tom, nevím nic, a protože píši tento posudek mimo dosah internetu, nemohu si to aktuálně zjistit. Ale Planck byl pravděpodobně protestant lutherského vyznání, soudím tak z předloženého ale také podle sociologické pravděpodobnosti. Důležité mi to připadá proto, že právě v Planckově době prochází protestantismem vlna - stejně ničivá jako očištná - biblické kritiky reprezentované zejména Harnackovou školou. Lutherův požadavek, aby slovo boží bylo důsledně odděleno od lidských nálezků, je zde uplatněn hermeneuticky důsledně a pomocí moderní vědecké metodiky jsou biblické texty kriticky zkoumány tak, že z čistého božího slova nezůstane téměř kámen na kameni. Prokáže se např. že Janovo evangelium patrně nenapsal Kristus učedník toho jména, protože text je příliš pozdní, aby to bylo možné, prokáže se, že některé Pavlovy epistoly patrně nenapsal sv. Pavel a další a další věci, křesťanství a jeho tradice je demytologizována fakticky ještě dříve, než to později Bultmann vyhlásí jako program. Zbožnost lidí z devatenáctého století se otrásla v základech nejen pod úderem pozitivismu a materialismu, ale i reformami církví, zejména protestantských. Zároveň ale nová zbožnost nekonkurovala vědě, mnozí křesťané pochopili zpravidla dříve než militatní i nemilitatní ateisté a neznabozi,

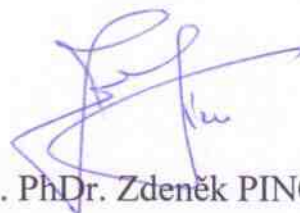
že objevy vědy nejsou konkurencí popisů určitých dějů popisovaných v bibli. Žánrové odlišení vědeckých přístupů a textů od textů biblických a náboženského prožitku se velmi zvolna a postupně stává součástí vzdělanosti, nejprve v kruzích intelektuálních a teprve nakonec v politizující světonázorově orientované publicistice. Planckova zbožnost, z toho, co mohu soudit z poněkud tendenčně zpracovaného podání Novákové, mi přijde jako příklad zbožnosti spíše dvacátého než devatenáctého století. Oddíl 2.7 bych pro eventuální vydání práce rozhodně přepracoval a obdobně bych modifikoval i příslušné pasáže v kapitole 4.

Omlouvám se, že jsem v exempláři práce na mnoha místech zasahoval do textu jinak než obyčejnou tužkou, tzn. propiskou a někdy i zjasňovačem. V důsledku stěhování jsem nebyl schopen najít tužku a měl jsem na paměti, že by autorka měla mít možnost moje pochyby a korektury dohledat, protože je až na některé výjimky v posudku nebudu komentovat. V případě potřeby rád objasním eventuální obtížně srozumitelné poznámky.

Z konkrétních drobností tedy jen namátkou:

- s. 17 - bych slovo „nešťastně“ nahradil termínem, který by do dobového textu nepromítal dnešní porozumění.
- s. 17 - vynechal bych slovo apolitický v kontextu, kdy vyplývá, že jeho opak je „židovský“.
- s. 21 - raný pozitivismus je užít nepříliš šťastně, snad dokonce zavádějícím způsobem
- s. 28 – v poslední řádce výraz hovorové češtiny „můžou“ nahradit spisovným „mohou“
- s. 41 – místo „fenomenologický“ má být „fenomenální“
- s. 60 – otazník směřuje k mimořádně nešťastnému výrazu, o Bohu a jeho bytí nemůžeme mluvit v minulém čase, v minulosti nepochybně byl, o čemž svědčí mj. to, že v něj mnozí věřili
- s. 65 – mimořádně nešťastný termín: náboženský bůh
- s. 144 – musí být: Goethovi, Goethemu je příšerný patvar
- s. 162 – Vom Wesen der Willensfreiheit“ – O podstatě svobodné vůle, nebo patočkovsky: O bytnosti svobodné vůle, první varieta lépe vyhovuje překladatelské zvyklosti, drhá je věcně správnější.

Závěrem chci konstatovat, že předloženou práci pokládám za přijatelnou k obhajobě a nenamítám proti obhájení navzdory uvedeným nedostatkům. Po případných úpravách ve smyslu, který jsem naznačil, bych nenamítal ani proti publikaci jejího textu

V Přešimasech 28. 12. 2015

doc. PhDr. Zdeněk PINC